

زنان اسوه در قرآن

حدیث پایی^۱

چکیده

اگر انسان وارسته شد می تواند الگوی دیگر انسانها قرار گیرد. اگر مرد باشد الگوی مردم است نه مردان، و اگر زن باشد باز الگوی مردم است نه زنان. این مطلب را قرآن کریم به صورت صریح روشن کرده و چهار زن را به عنوان زن نمونه (دو نمونه خوب و دو نمونه بد) ذکر می کند. زن در قرآن کریم از مقام والایی برخوردار است. قرآن نه تنها تفاوتی بین زن و مرد از نظر رسیدن به کمالات انسانی و پیمودن مدارج عالی اخلاقی قائل نیست بلکه زن را مانند مرد برخوردار از روح کامل انسانی و اراده و اختیار می داند. حتی برای رشد و تعالی زنان، اسوه و الگو نیز معرفی کرده است. در این مقاله به معرفی چهره های درخشانی از این اسوه های قرآنی پرداخته شده و شخصیت ملکوتی حضرت زهرا (س) به عنوان اسوه کامل قرآن و برجسته ترین الگو معرفی شده است. قرآن کریم نه تنها تفاوتی بین زن و مرد از نظر رسیدن به کمالات معنوی و انسانی قائل نیست بلکه برای رشد و تعالی زنان، الگو و اسوه نیز معرفی می کند. خداوند موسی را به کاخ فرعون برد و با دست خود آنها را به دامن مادرش برگرداند: ما او را به مادرش برگردانیم تا چشمش روشن شود و غمگین نباشد و بداند که وعده الهی حق است ولی بیشتر آنان نمی دانند. محقق در این تحقیق به بررسی مفهوم شناسی اسوه و نیز زنان الگو در قرآن کریم را مورد بررسی قرار داده است. این تحقیق به روش کتابخانه ای مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژگان: اسوه؛ زنان؛ حضرت زهرا سلام الله علیها؛ حضرت مریم سلام الله؛ آسیه؛ ساره

^۱ - طلبه سطح دو، مدرسه علمیه حضرت زینب سلام الله علیها

مقدمه

از نظر دین مقدس اسلام، زن و مرد نسبت به هم‌دیگر برتری ذاتی ندارند، آن‌چه موجب مزیت و ارزش است، اعمال و رفتار خود فرد است که باعث ترقی، تکامل و تعالی انسان می‌شود، نه جنسیت. قرآن کریم در این راستا می‌فرماید: «... إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ...؛ گرامی‌ترین شما باتقواترین شما هستند». پس معیار برتری در انسان‌ها، عمل صالح و تقوا است. در جواب سؤال باید گفت: «خداوند تبارک و تعالی در سوره مبارکه تحریم چهار زن را به عنوان الگو، اسوه و نماد خوبی و بدی نام می‌برد» لذا محقق درصدد آن است که زنان اسوه در قرآن کریم را مورد بررسی قرار دهد.

زنان بخشی از جامعه‌ی انسانی‌اند که در حوزه‌ی ایمان و کمال تفاوتی با مردان ندارند و گاه به چنان مقامی دست می‌یابند که مردان باید از آنان درس تقوا، شجاعت، دیانت و خضوع در برابر پروردگار بگیرند، قرآن در یک دعوت عمومی هم مردان و هم زنان را به کمال و حرکت در مسیر ایمان دعوت می‌کند، زنانی از همین جامعه دعوت شده بودند که با تربیت نفس خویش و حرکت در راه رضایت محبوب، چنان ذوب در معشوق شوند که از آنان باید به عنوان زنان نمونه، الگو، موفق و موثر در طول تاریخ نام برد. در این راستا «آسیه» بانویی نمونه و الگویی برای زن و مرد در نفی ستمگری، شرک و کفر و گرایش به توحید و یکتاپرستی است در حقیقت هر کس در اثبات این حقیقت تلاش کند، ظلم را در هم شکند و برای رسیدن به مقام قرب الهی استقامت ورزد الگو، نمونه و موفق است. درخصوص حضرت مریم (سلام الله) گوهر ذات عامل قبول می‌شود هنگامی که سخن از «زهرای مرضیه» می‌شود پیامبران نیز سر تعظیم فرود می‌آورند پدر دستش را می‌بوسد و در هنگام ورودش در برابر او می‌ایستد، فاطمه (سلام الله) ناب‌ترین الگوی همه‌ی زنان نمونه است.

در این خصوص مقالاتی چون: «تبیین جایگاه و سیمای زن در قرآن» از زهرا اسلامی فرد، جایگاه زن در قرآن کریم از سهیلا جلالی‌کندری مورد بررسی قرار گرفته است اما محقق مقاله‌ای با عنوان زنان اسوه در قرآن را مورد بررسی قرار داده است.

۱- مفهوم شناسی

اسوه

اسوه، اسم ثلاثی مجرد است که معنای مصدری نیز از آن فهمیده می‌شود و از ریشه «اسو» و اسا به معنای مداوا، اصلاح، اندوه، مداوای جراحت و صبرآمده است. کلمه اسوه در لغت به معنای سرمشق، پیشوا، پیشوا در مهمات، خصلتی که شخص بدان لایق مقتدایی شود، آنچه بدان شخص اندوهگین تسلی یابد، حالت و روشی که شایسته پیروی است و حالت پیروی انسان از دیگران آمده است؛ خواه پیروی، نیک و سودمند یا بد و زیانبار باشد.

در فرهنگ اسلامی، اسوه به معنای پیروی نیک و سودمند است. کاربرد اسوه در قرآن با وصف «حسنه» و در برخی از روایات بدون وصف حسنه در پیروی از الگوهای شایسته، مانند پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) می‌تواند گواه بر این معنا باشد چنان‌چه در روایتی از امام حسین (علیه‌السلام) نقل شده: «لی و لكل مسلم برسول الله أسوه» و آیه اسوه در قرآن کریم سه بار آمده است: یک بار در آیه ۲۱ سوره احزاب در مورد پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و دو بار در آیات ۴ و ۶ سوره ممتحنه درباره ابراهیم خلیل (علیه‌السلام) و همراهان او. برخی واژه‌های متقارب و مرتبط با اسوه در قرآن کریم عبارت است از: «اقتدا»، «امام»، «شهید»، «مثل». واژه «اقتدا» که از امر به آن در آیه ۹۰ سوره انعام امر به تأسی فهمیده می‌شود به مفهوم اسوه نزدیک است. در این آیه خداوند پس از نام بردن از چند پیامبر و برشماری صفات و ویژگی‌های آنان، به رسول گرامی خویش می‌فرماید: به هدایت آنان اقتدا کن.

افزون بر عنوان اسوه و اقتدا در برخی موارد از عناوین دیگری مفهوم اسوه برداشت می‌شود؛ مانند: «امام» که در مورد حضرت ابراهیم و انبیا به کار رفته است و به مقتدا و پیشوا بودن آنان اشاره دارد و «شهید» که به یک معنا بر الگو اطلاق شده است، چنان که معنای دیگر آن گواه است و نیز مواردی که خداوند متعالی افرادی را به عنوان مَثَل و نمونه برای مؤمنان معرفی می‌کند.^۶

^۱ - درویش، اعراب القرآن، ج ۲۱-۲۲، ص ۱۴۶.

^۲ - رویفعی افریقی، لسان العرب، ج ۱، ص ۱۴۶-۱۴۷، «اسا».

^۳ - کفعمی، المصباح، ج ۱، ص ۱۵، «اسوه».

^۴ - مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۵، ص ۳.

^۵ - جوادی آملی، تفسیر موضوعی، ج ۶، ص ۸۴.

^۶ - تحریم: آیه ۱۱-۱۲.

۲- زنان اسوه در قرآن کریم

قرآن کریم چهره-های متنوع از الگو-ها و نمونه-ها را معرفی کرده است که هریک دارای ویژگی-ها خاص بوده و گاه در تمام ابعاد و گاهی در برخی از ویژگی-ها نمونه و الگو می-باشند، چنانکه وقتی از پیامبر بزرگوار اسلام سخن می-گویید او را الگوی همه جانبه دانسته و می-فرمایند: لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ^۱. یعنی پیامبر اسلام الگوی حسنه همه جانبه است. ولی سایرانیایا اولیا و اوصیای الهی را فقط الگوی چند جانبه و یا احیاناً الگوی یک جانبه معرفی می-کند. این نکته بیانگر این مطلب است که الگوهای که در قرآن بیان شده است جز وجود مبارک پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله) همه نمونه-های نسبی-اند که ممکن است خود در جنبه-های دیگر پیرو باشند اما چون در سرگذشت و سرنوشت آنان نکات مهم و سرنوشت ساز و قابل تأسی وجود دارد لذا قرآن کریم با توجه به آن، آنان را الگو دانسته و مورد ستایش قرار می-دهد.

نکته دیگر اینکه فرهنگ قرآن کریم فرهنگ محاوره است در فرهنگ محاوره وقتی شخصی به عنوان الگو نام برده و تعریف می-شود، نمونه برای مردم است یعنی توده مردم اعم از مردان و زنان، نه اینکه نمونه-های قرآنی الگو برای جنسیت خاص یا قشر و طبقه-ای خاصی باشد، لذا وقتی سخن از مریم مادر حضرت عیسی و آسیه همسر فرعون مطرح و به عنوان نمونه نام برده می-شود به این معناست که آن دو نمونه برای مردم و جامعه است (مردان و زنان) و هم چنین مؤمن آل فرعون نمونه خوب برای مردم است نه برای مردان تنها، چون در قرآن کریم مسئله مذکر و مؤنث مطرح نیست بلکه تعالیم قرآن فراگیر بوده و برای اقشار مختلف جامعه انسانی یعنی برای انسان است.

آیت الله جوادی آملی می-فرماید: «انسان وارسته می-تواند الگو برای دیگر انسان-ها قرار گیرد، مرد یا زن وارسته الگوی مردم است، نه الگوی مردان یا زنان، ذات اقدس اله که در باره حضرت ابراهیم (علیه السلام) می-فرماید «قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ»^۲ یعنی شما مردم به ابراهیم (علیه السلام) و همراهان او تأسی کنید این ضمیر جمع مذکر سالم خطاب به مردم جامعه است نه اینکه خطاب به مردان جامعه به تنهایی باشد، چنانچه در آیه «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»^۳ چنین است.

اینک چند نفر از زنان نمونه-ی قرآنی و ویژگی-های آنان را با الهام از تفاسیر از نظر می گذرانیم.

۲-۱- حضرت زهرا سلام الله علیها

^۱ - احزاب: آیه ۲۱

^۲ - ممتحنه: آیه ۴

^۳ - جوادی آملی، همان، ص ۱۱۶

گاهی شکوه بانوی بزرگ جهان، چنان دل و جان را لبریز می‌سازد که توان سخن گفتن را از انسان می‌گیرد. جایگاه رفیع فاطمه اطهر علیهاالسلام خیره کننده دیدگان هر بیناست. باری! برخی در شناختن و شناساندن این بانو، که مادر عصمت و آینه عفاف است، به دامن روایات و آیاتی پناه می‌برند که گویای شأن والای اوست.

در شأن فاطمه علیهاالسلام آیات بسیاری نازل گشته و روایات نیز همچون دریایی مواج و متلاطم طراوت بخش ساحل اندیشه‌ها و کرانه‌های معرفت است.

اما در این میان، راه دیگری نیز وجود دارد که ما را با ژرفای کمالات و جلوه فضیلت‌های این بانو آشنا می‌سازد، آن هم نگرستن به سیره عملی و شیوه رفتاری آن بزرگوار است. در واقع، زندگینامه زیبا و پرنکته و آموزنده او در ابعاد گونه‌گون، آینه‌ای است که نوری از بزرگی‌ها و فضیلت‌های او را بر رواق دلمان می‌تاباند و شبستان جان را همچون روز، روشن می‌سازد. نگارنده در این نوشته مروری دارد بر چند فراز برجسته از زندگی حضرت زهرا علیهاالسلام که بیشتر کاربردی و عملی است؛ چرا که فاطمه علیهاالسلام «اسوه» و «الگو» است. پس شایسته است که در بند بند این بخش‌های نورانی از حیات فاطمه علیهاالسلام، به دقت بنگریم و با نگرشی جامع درس‌هایی را که از این نمونه‌ها می‌آموزیم، در کلاس زندگی به کار بندیم.

۱. معنویت در خانه فاطمه علیهاالسلام

زندگی حضرت فاطمه علیهاالسلام سراسر نور و پر از معنویت بود. او توانست در خانه کوچک خود، با تمام مشکلات، به عرفان کامل برسد. وی به جایی رسید که جبرئیل امین بر او نازل می‌شد.

فاطمه علیهاالسلام عاشق عبادت بود. او در تسلیم و اطاعت و در استقبال از عبادت، چنان به پیش رفت که حتی سلامت خویش را از یاد بُرد.

امام باقر علیه‌السلام در شأن عبادت او فرمود: «كَانَتْ تَقُومُ حَتَّى تَوَرَّمَ قَدَمَاهَا»

روزی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به او فرمود: «دخترم از خدا چیزی بخواه که جبرئیل از جانب خدا وعده اجابت داده است.» فاطمه علیهاالسلام عرض کرد: «حاجتی جز توفیق در بندگی خدا ندارم. آرزویم این است ناظر جمال او باشم و به وجه کریمش نظاره کنم» و خود در مناجاتش می‌فرمود: «أَسْأَلُكَ لَذَّةَ النَّظَرِ إِلَيَّ وَجْهَكَ».

همسر و فرزندان او، عاشق معبود یگانه بودند. خانه‌ای که پر از نور و نماز و قرآن و عبادت است، ارزشمند است.

حضرت علی علیه‌السلام و فاطمه زهرا علیهاالسلام هر دو عاشقانه و خالصانه عبادت می‌کردند. این طور نبود که فقط علی علیه‌السلام در نماز غرق شود؛ بلکه فاطمه زهرا علیهاالسلام نیز چنان در محراب به عبادت می‌ایستاد که از شدت ترس، نفَسش به شماره می‌افتاد. امروز باید زن و مرد به این زوج ملکوتی اقتدا کنند و هر دو به معراج عرفان، معنویت و سیر و سلوک برسند.

علامه مجلسی قدس‌سره در مورد خانه علی و فاطمه علیهماالسلام از انس بن مالک، و بُریره نقل می‌کند: هنگامی که رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم این آیه شریفه را خواند: «فِي بَيْوتٍ أَدْنَى اللَّهِ أَنْ تَرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا

مریم که همواره عزلت و تنهای را به خاطر عبادت و راز و نیاز با خدا انتخاب می-کرد، ولی از وقتی-که بدون شوهر باردار گردید این بار از ترس آبرو و بد نامی خود را از چشم مردم ساده دل و ظاهر بین دور می-ساخت، زیرا وای به وقتی که اگر مردم بفهمند مریم باردار شده است، و صد وای به وقتی که مطلع شوند که مریم پسری هم به دنیا آورده است، لذاست که قرآن کریم حالی بد و ناخوشی مریم را حین وضع حملش که او دردمندانه و بی-اختیار می-نالید این-گونه بیان کرده و می-فرماید «قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسِيًّا مَنْسِيًّا» ای کاش پیش از این مرده بودم و به کلی فراموش می-شدم.^۱

اما به هر حال خبر باردار شدن مریم و وضع حملش مکتوم نماند و به گوش مردم رسید. و سیلی از اتهامات ناموسی به سوی او سرازیر شد. نیشخندهای که اعصاب او را متلاشی می-کرد متوجه او گردید «فَأَتَتْ بِهِ قَوْمَهَا تَحْمِلُهُ قَالُوا يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا». قومش به او گفت ای مریم کار بسیار عجیب و بدی انجام دادی.^۲ «يَا أُخْتَ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكِ بَغِيًّا» ای خواهر هارون نه پدرت مرد بدی بود و نه مادرت زن بدکاره.^۳

اما مریم در مقابل سيل اتهامات و ناروای های قومش، مقاوم ایستاد و صبر و استقامت نموده، راضی به رضای الهی گردید و چون سابق از فرمان الهی اطاعت و طبق مشیت او پیش رفت.

۲-۴- ساره همسر حضرت ابراهیم(علیه السلام)

قرآن کریم از نمونه-های مثبت و مورد تمجید و تعریف، همسر حضرت ابراهیم(علیه السلام) بنام ساره را نام برده است. ساره، از جمله بانوانی است، که در آیات زیادی از قرآن کریم و در سوره های مختلف به نیکی یاد شده و از یاوران حضرت ابراهیم(علیه السلام) محسوب گردیده است.

در عظمت ساره همین بس که خداوند در قرآن او را جزء اهل-بیت ابراهیم پیامبر(علیه السلام) بر شمرده است. اهل-بیتی که همواره مورد رحمت و برکات الهی بوده و از برگزیدگان الهی محسوب می-شدند «رَحِمَهُ اللَّهُ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ» که این آیه به رحمت و برکات الهی نسبت به خاندان ابراهیم اشاره و ساره همسر ابراهیم نیز جزء اهل-بیت ابراهیم مشمول آن است و در آیه دیگری به برگزیده بودن خاندان ابراهیم اشاره و همسر او نیز از مصداق-های آن است «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ» به یقین خداوند آدم و نوح و خاندان ابراهیم و خاندان عمران را بر مردم جهان برتری داده است. فرزندان که بعضی از آنان از نسل بعض دیگرند.^۴

از مقایسه بین آیاتی که در مورد اهل بیت پیامبر اسلام(آیه تطهیر) و اهل-بیت ابراهیم نازل شده است. عظمت ساره و مقام بالای او بدست می-آید زیرا که در آیه تطهیر طبق روایات متواتر که وجود دارد، هیچ یک از زنان پیامبر اسلام

^۱ - مریم: آیه ۲۴

^۲ - همان، آیه ۲۷

^۳ - همان، آیه ۲۸

^۴ - آل عمران: آیات ۳۳-۳۴

حتی ام سلمه-- که از زنان بلند مرتبه رسول الله بود- جز اهل-بیت محسوب نشده ولی در آیات مربوط به اهل-بیتی ابراهیم(علیه السلام) ساره همسر او جزء اهل-بیت او برشمرده شده است

ویژگی-های الگوی ساره همسر حضرت ابراهیم (علیه السلام)

ویژگی-های زیادی و قابل توجه از ساره در قرآن کریم و روایات اهل-بیت بیان و اظهار شده است که اینک به صورت اختصار به نمونه-های از آن اشاره می-شود.

۱- حق پذیری ساره

چنانچه گذشت حق پذیری و یا سبقت در دین و پیشگامی در ایمان به انبیاء الهی از امتیازات و از افتخارات بزرگ انسان محسوب می-شود. ساره از اولین کسانی است که به پیامبری همسرش حضرت ابراهیم(علیه السلام) ایمان آورد ، و چون زنی ثروتمندی بود تمامی اموالش را نیز در اختیار حضرت قرار داد. تا در مسیر پیشبرد اهداف انسانی الهی حضرت ابراهیم به مصرف رسد . در کتاب کافی حدیث را از امام صادق(علیه السلام) چنین نقل شده است : انه تزوج ساره ابنه لاجل و هی ابنه خالته و کانت سار صاحبه ماشیه کثیره؟ وارض واسعه و حال حسنه ؟ و قد کانت ملّک ابراهیم جمیع ما کانت تملکه .^۱ آری، حال ساره همچون خدیجه همسرگرامی پیامبر اسلام(صلی الله علیه وآله) می-ماند که خدیجه(سلام الله) نیز از اولین ایمان آورنده-های به پیامبر عظیم الشان اسلام بوده و تمامی اموال خود را تقدیم پیامبر نمود تا در مسیر پیشرفت و اعتلای اسلام به کار گرفته شود.

۲- ساره و مقاومت در برابر سختی ها و مشکلات

یکی از ویژگی-های الگوی ساره صبر و استقامت او در برابر تمام سختی-ها و دشواری-های بود که بر او بخاطر همسرش حضرت ابراهیم تحمیل می-شد. ساره با اینکه می-توانست به سادگی از سرنوشت پرمشکلات همسرش خود را آسوده ساخته و زمینه-ای دوری از او و تبرئه از اعمالش را برای خود فراهم سازد ولی هرگز حاضر نشد دست از یاری همسرش بردارد و او را در امر مبارزه بابت پرستی تنها بگذارد. بلکه همواره در پی یاری همسرش بر آمده و در همه حال و در تمامی کارهای خیر یگانه همکار او در کنارش باقی ماند ، و حتی هنگامی که نمرود حکم به تبعید ابراهیم و تاراج اموالش را صادر کرد. ساره همراه او رهسپار سر زمین بابل گردیده، و شوهرش را دعوت به صبر و استقامت نموده و دلداری می-داد.

^۱ - کلینی، الکافی، ص ۳۷۰

نتیجه گیری

قرآن کریم که کتاب انسان سازی و هدایت است، در طریق پشبرد اهداف سازندگی خود و ایجاد زمینه مناسب رشد و تکامل به طرق مختلف هدایت متوصل شده است، از جمله به جهت تاثیر بالا و غیرقابل انکار الگوها و نمونه-ها در باب هدایت و سازندگی افراد؛ به ارائه الگوها و نمونه-های مختلف به ویژه از جنس زنان نیز پرداخته و اقدام به معرفی نموده است، تا باشد که زمینه-ی فرا گیری معارف بلند و منطبق با فطرت انسانی به سادگی و آسانی از طریق الگوگیری و نمونه پذیری در جامعه فراهم شده و مسیر رشد و تکامل افراد بهتر و بشتر مسیر شود.

این زنان نمونه و الگوهای قرآنی هر چند از نظر تعداد زیاد بوده و امکان بررسی همه آنها حد اقل در وسع این مقال نبوده است. ولی معرفی و بررسی ویژگی-های الگوی تعدادی محدودی از آنها، مخصوصا افرادی چون آسیه همسرفرعون، و مریم مادر عیسی مسیح (علیه السلام) و ساره همسر حضرت ابراهیم از مسایل است که نوشتار حاضر آنها را قابل توجه و سوژه الگوی دانسته و سعی نموده است که با معرفی و برجستگی ویژگی-های فوق این نکته را یاد آور شود که بدون هیچ تردیدی اینان با ویژگی-های انسانی و الهی اکتسابی خود بهترین الگوها و سرمشق-ها برای جامعه اسلامی بوده و چه زیبا و مناسب است که زنان و مردان مسلمان الگو و سرمشق خویش را از میان آنها انتخاب و با پیروی و هماهنگی با رفتار و گفتار آنان، که از هر جهت پسندیده و مناسب است زمینه ای مطمئن تکامل و سعادت خویش را فراهم نمایند.

منابع و مأخذ

*قرآن

- ۱- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، ج ۳، قم: مکتبه الحیدریه، ۱۳۷۶ق؛
- ۲- اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّه، ج ۲، تبریز، بنی هاشمی، ۱۳۴۰؛
- ۳- بروجردی، ابراهیم، تفسیر جامع، تهران: کتابخانه صدر، بی تا؛
- ۴- تاج لنگرودی، محمد مهدی، اخلاق حضرت فاطمه (س)، تهران: ممتاز، ۱۳۷۵؛
- ۵- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی، ج ۶، قم: دارالکتب العلمیه، بی تا؛
- ۶- حسینی مرعشی، نورالله، احقاق الحق، ج ۱۰، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۹ق؛
- ۷- درویش، محی الدین، اعراب القرآن، ج ۲۱-۲۲، بیروت: دارصادر، بی تا؛
- ۸- رویغی افریقی، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ق؛
- ۹- زمخشری، محمود بن عمر، ربیع الابرار، ج ۲، بیروت: موسسه اعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۲ق؛
- ۱۰- صدوق، محمد بن علی، امالی، بیروت: موسسه اعلمی للمطبوعات، بی تا؛
- ۱۱-، علل الشرایع، تهران: مصطفوی، بی تا؛
- ۱۲- طباطبایی، محمد حسین، المیزان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵؛
- ۱۳- فیض کاشانی، محمد محسن، تفسیر صافی، بیروت: للمطبوعات، ۱۳۹۹ق؛

- ۱۴- قمی، عباس، *سفینه البحار*، ج ۱، قم: دارالاسوه، ۱۳۴۴ق؛
- ۱۵- کفعمی، ابراهیم بن علی، *المصباح*، ج ۱، قم: شریف رضی، ۱۳۶۴؛
- ۱۶- کلینی، محمد بن یعقوب، *الكافی*، مصحح: غفاری، علی اکبر، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق؛
- ۱۷- مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، ج ۴۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی تا؛
- ۱۸- ملبوبی، محمدباقر، *الوقایع والحوادث*، ج ۴، قم: دارالعلم، ۱۳۶۹؛
- ۱۹- مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی تا؛
- ۲۰- محلاتی، ذبیح الله، *ریاحین الشریعه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی تا؛
- ۲۱- هاشمی حسینی، مهدی، *فاطمه در کلام اهل سنت*، تهران: حر، ۱۳۷۶؛